

УДК 343.121

Оксана Мазур,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВА ОСОБИ, ЯКУ ЗАТРИМАНО ЗА ПІДОЗРОЮ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ*

У даній статті досліджується виникнення прав особи, яка затримана за підозрою в скоєнні злочину, і їх розвиток у різних правових джерелах, починаючи з XI ст. до сьогодні. Також розглядається поняття «підозра» і виникнення в кримінальному процесі такого учасника, як підозрюваний.

Ключові слова: підозрюваний, права людини, історичний аналіз.

Від Руської правди до Литовських Статутів

Відповідно до статей 3, 9 Загальної декларації прав людини «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання» [1].

Права людини — дуже важливий і невід’ємний елемент правового статусу особи в Україні. Слід зазначити, що правовий статус особистості — поняття більш широке, що включає в себе загальні для всіх фізичних осіб права, обов’язки та інтереси, які передбачаються нормами міжнародного права та Розділом 2 Конституції України. Права людини визначають правовий статус особи в суспільстві, тому держава зобов’язана враховувати вимоги забезпечення і охорони прав людини у всіх напрямках своєї діяльності, як правотворчої, так і з застосування права.

Якщо звернутися до історії, то правовий статус особистості та її прав на території сучасної України починають формуватися ще за часів Руської правди, яка була створена до християнізації Русі.

Головний об’єкт Руської правди — людина. До людини, її вільних чи невільних переступів спрямовані основні положення Руської правди. Традиційно в нормах права знаходить відбиття ідеологія суспільства, погляди на людину, на власну державу та інші народи. Всі статті Руської правди перейняті ідеями гуманізму, суть

яких ми бачимо в акцентуації на людині, її праві на життя, що позитивно характеризує рівень судочинства того часу. «Не дозволяй, щоби сильний нищив слабого», — повчав князь Володимир Мономах. І він же: «Не вбивайте і не наказуйте вбивати нікого, хоч буде повинен смерті». Отже, Україна—Русь відмовилася від кровної помсти і смертної кари, запровадивши державне судівництво і публічну кару ще з середини XI ст. [2].

У Руській правді ще не було поділу норм за галузями права, публічне і кримінальне право не були відокремлені від приватного та цивільного, процесуальне право містило багато примітивних норм первісного судочинства, в тому числі й найдавнішу норму про управління інститутом кривавої помсти. Проте саме в Руській правді, положення якої діяли протягом XI—XV століть, є зародки вітчизняного судочинства у кримінальних справах.

У 1529 р. було ухвалено і введено в дію Статут великого князівства Литовського — перший загальний кодекс феодального права. В Статуті було кодифіковано діюче право — як державне, публічне, так і приватне, матеріальне й процесуальне. Тобто він юридично оформив правовідносини, що склались у процесі соціально-економічного розвитку Великого князівства Литовського. З точки зору системи та законодавчого матеріалу Статут перейняв багато норм давнього українського звичаєвого права та своєю системою в багатьох положеннях нагадував систему Руської правди. Статут має багато артикулів, ду-

* Рекомендовано до друку кафедрою кримінально-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ.

же подібних змістом до норм Руської правди. Судовий процес Статуту в своїй основі має норми Руської правди та звичаєве копне процесуальне право.

М. О. Максимейко, порівнявши норми Руської правди і Литовських судових книг та засновану на них судову практику, дійшов висновку, що між Руською правдою і литовсько-руським правом є багато чого спільного [3]. Згодом Литовський статут був змінений та доповнений і виданий в другій редакції 1566 р., а в 1588 р. — третій редакції, яка істотно відрізнялася від першої.

У першій редакції Статуту 1529 р., як і в Руській правді, були закріплені деякі загальні права людини, такі як право на свободу, на недоторканність майна і процесуальні права. В шостому розділі Статуту, що мав назву «Про суддів» закріплювалося право на апеляцію до Великого князя, якщо одна із сторін вважала, що вирок суду є несправедливим, та мала право на відшкодування шкоди суддею (арт. 1—2). Також існувало право на захист за допомогою адвоката, але перша редакція Статуту містила лише одну статтю, в якій визначалися тільки особи, що не могли бути адвокатами у деяких справах: «... по справах про маєтки, про збитки, про насильство жоден іноземець не може виступати в якості адвоката ні перед нами, великим князем, ні в земському суді, але тільки той, хто має нерухоме володіння у Великому князівстві» (арт. 9 «Про адвокатів») [4].

Друга та третя редакції Статуту були значно розширені щодо судового процесу взагалі й містили вже по п'ять статей, присвячених реалізації права на захист і участь адвокатів. Наприклад, у третій редакції Статуту 1588 р. є «Артыкуль 57 Хтобы самъ не мог або невъмелъ у права мовити, и о приданью прокуратора людыамъ убогимъ», який встановлював: «...к тому где бы хто немогучы и неумеючы самъ мовити и речы свое у суду справовати, а про убоуством недостатокъ свой прокуратора самъ себе способити не могъ, яко вдови и сироты, а просили бы вряду о прокуратора, тогды врьдъ маеть таковому прокуратора дарьмо придавати и казати отъ них у права мовити, и прокуратор, маеть въ томъ уряду быти послушонъ...».

У наступних артикулах містяться положення про те, що не можуть бути адвокатами духовні особи, судді, що адвокат може захищати лише одну сторону і не міг виступати в суді без її присутності. Також передбачалося право заміни адвоката

та відшкодування ним збитків, якщо він їх завдав у разі свого недбальства чи неухважності [5]. Але, на відміну від Руської правди, Литовські Статути передбачали смертну кару за такі злочини, як вбивство, зґвалтування тощо.

У другій половині XVII ст. у судових установах на теренах України почали використовуватися збірки магдебурзького права, які також містили положення щодо права особи на захист [6].

Під владою Російської імперії

Після підписання «Березневих статей» у 1654 р. Україна потрапила під протекторат Москви, політика якої спочатку через Малоросійський Приказ, а з 1722 р. — через відкриту в Глухові Малоросійську колегію «незмінно мала поліційне, примусове-каральне спрямування» [7]. У Лівобережній Україні почали застосовуватися акти російського царя. Під їх впливом властиве українському суспільству приватно-позовне судочинство змагального типу поступово замінив інквізиційний процес, при якому в доказуванні панував лише суд, а сторони стали не суб'єктами, а об'єктами процесу [8]. Суд досліджував обставини вчинення злочину завдяки доказам, отриманим в умовах таємного і письмового попереднього розслідування, в якому до осіб часто застосовували катування. Спеціальною гарантією забезпечення прав особи, яка залучалася до такого процесу, була лише совість і релігія судді [9].

Правобережна Україна до кінця XVII ст. залишалася у складі Речі Посполитої, де поряд з Литовським Статутом діяли норми польського, Магдебурзького і звичаєвого права. Судовий процес у справах про злочини і за часів Гетьманату був заснований на таких традиційних для європейських держав того періоду засадах, як доступність судових засобів захисту прав, змагальність сторін, гласність, відкритість та ін. [10].

Гетьманська влада намагалася вжити заходів до систематизації українського права, в результаті чого у 1743 р. з'явився проект кодексу під назвою: «Права, за якими судиться малоросійський народ» [150, Глава 7, арт. 8 п. 2—8], який попри ігнорування царським урядом, певний час у першій половині XVIII ст. використовувався окремими судами [11]. Але з поширенням дії імператорського указу від 05.11.1723 р. «Про форму суду» на українські губернії практично розпочалось приведення українського судочинства до загальної судової системи Росії, від якої вимагалось не стіль-

ки прагнення для з'ясування істини, скільки залякування [12].

У 1840—1842 рр. на території всієї України була поширена чинність Зводу законів Російської імперії, в якому систематизовано викладалася ціла низка джерел, які регулювали кримінальне судочинство, а саме: «Соборное уложение» 1649 р., Петровський «Артикул воинский и Краткое изображение процессов и судебных тяжб» 1715 р., «Учреждения для управления губерний» 1775 р., «Устав Благочиния, или Полицейский» 1782 р., «Положение о земской полиции», «Наказ чинам и служителям земской полиции» 1837 р. та ін., що фактично виключило застосування норм українського права.

Кримінальний процес набув класичних атрибутів інквізиції: таємність, писемність, формалізм, всевладдя поліції і чиновників суду, повну безправність обвинуваченого. До цього додалися деякі історичні особливості та традиції власне російського характеру: 1) зневажливе ставлення до права, яке не передбачало жодних законних засобів захисту від свавілля представників влади; 2) поєднання адміністрації і суду та пов'язане з цим з'єднання адміністративних і судових методів діяльності; 3) відсутність підготовлених і достойних свого призначення судових кадрів; 4) відсутність гуманістичних традицій в адміністративній і судовій сферах державної діяльності [13].

Крайні недоліки такого судочинства, за результатами якого обвинувальних вироків було лише 12,5%, а у 87,5% випадків особи залишалися у підозрі [14], що практично означало адміністративне заслання до Сибіру, усвідомлювалися як населенням, так і представниками влади, й вимагали вжиття відповідних заходів.

У другій половині XIX ст. була проведена реформа судової системи та судоустрою. 29.09.1862 р. імператором Олександром II були затверджені «Основні положення перетворення судової частини в Росії», які містили досить прогресивні ідеї. Закріплювався принцип здійснення правосуддя тільки судом, принцип гласності судового розгляду, відмінялася система формальних доказів, скасовувався інститут залишення в підозрі, затверджувалася подвійна інстанційність тощо. Разом із тим, зберігалися деякі не цілком демократичні інститути: особливий порядок розгляду справ про державні злочини, деякі елементи нерівності осіб різних верств населення перед судом та ін. [15].

За зразком держав, де давно вже за-

твердилися буржуазні основи кримінального судочинства (в першу чергу, Франції), в Росії за Статутом кримінального судочинства 20.11.1864 р. була встановлена так звана змішана форма судочинства, за якою кримінальний процес здійснюється в два етапи. Перший етап — попередній (попереднє розслідування) є негласний, письмовий, такий, що не знає рівноправ'я сторін. Другий етап — судовий розгляд, що ґрунтується на гласності, усності, змагальності при вільній оцінці доказів за внутрішнім переконанням суддів, розділених на коронний суд і присяжних засідателів. Для кримінальних справ про незначні злочини, що підлягали розгляду в мирових судах, розподіл судочинства на етапи не передбачався.

Статут не містить окремої глави або розділу, в яких визначалося б коло учасників кримінального судочинства. Про їх участь, права і обов'язки вказується в різних його розділах і статтях.

Стаття 8 «Загальних положень» Статуту проголошує гарантію особистої свободи людини, що різко суперечило самодержавному ладу Росії. «Ніхто не може бути ні затриманий під вартою інакше як у випадках, визначених законами, ні триматися в приміщеннях, не встановлених на те законом» [16].

За статутом, такі учасники процесу, як обвинувачений і підозрюваний, ототожнювалися, про це свідчить ст. 407 відділення другого «Допит обвинуваченого» глави п'ятої «Про представлення обвинуваченого до слідства і допит його», розділ другого «Про попереднє слідство»: «Кожен обвинувачений допитується окремо, із застосуванням заходів, щоб підозрювані в одному і тому ж злочині не могли мати змови між собою» [17]. Разом із тим, у статтях 256—257 відділення першого «Участь поліції у провадженні попереднього слідства» вказується: «До прибуття судового слідчого поліція вживає заходів, необхідних для того, щоб попередити знищення слідів злочину і запобігти підозрюваному ухилятися від слідства».

«Поліція вживає заходів щодо припинення підозрюваним способів ухилятися від слідства в наступних випадках: 1) коли підозрюваного застали при вчиненні злочинного діяння або негайно після його вчинення; 2) коли потерпілі від злочину або очевидці вкажуть прямо на підозрювану особу; 3) коли на підозрюваному або в його житлі знайдені будуть явні сліди злочину; 4) коли речі, що є доказом злочинного діяння, належать підозрюваному».

або опинилися при ньому; 5) коли він зробив замах на втечу або був спійманий під час або після втечі і 6) коли підозрюваний не має постійного місця проживання або осілості» [18].

Згодом положення цієї статті з незначними змінами були відтворені у ст. 105 КПК УРСР від 13.09.1922 р. [19], у ст. 98 КПК УСРР у редакції 1927 року [20] та у ст. 106 чинного КПК України.

Слід зазначити, що поряд із загальним правовим статусом особистості існують ще й галузеві статуси особи. Галузевий статус не повинен суперечити загальному правовому статусу особистості і, якщо виникають будь-які суперечності, то завжди зберігається дія загального правового статусу особи.

У роки Радянської влади

Галузевий статус особи визначається нормами конкретної галузі права. Ми акцентуємо увагу саме на статусі особи, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину і на такій конкретній галузі, як кримінально-процесуальне право.

Підозрюваний як учасник кримінального процесу з'являється в перші роки Радянської влади, коли у 1917 р. була створена робітничо-селянська міліція, якій було надано функції провадження дізнання з кримінальних злочинів та проступків. Органи міліції зобов'язані були попереджати злочинні дії, встановлювати та допитувати свідків, вживати заходів щодо збереження слідів злочину, затримувати підозрюваних у злочині і приводити їх до місцевих народних судів чи слідчих комісій, під керівництвом яких вони і проводили дізнання. Про кожен випадок затримання підозрюваних міліція зобов'язана була скласти протокол з точними даними про місце, день і час затримання та підстави застосування такого заходу (статті 27, 28 інструкції «Про організацію радянської робітничо-селянської міліції» і застереження до ст. 28) [21].

Органи дізнання мали право допитувати підозрюваних та свідків, затримувати підозрюваних, якщо були підстави вважати, що вони можуть сховатися від слідства та суду, але не могли залучати осіб як обвинувачених та приймати остаточне рішення у кримінальних справах після завершення попереднього розслідування. З тієї причини особи, винність яких у вчиненні злочину встановлювалась органами дізнання, виступали як підозрювані, але складання спеціального акта про

це кодекс не передбачав (статті 103—106 КПК УРСР від 1922 р.) [22].

На попередньому слідстві підозрюваними вважались особи, щодо яких поступали справи від органу дізнання, які були допитані як підозрювані чи до яких застосовувалося затримання чи запобіжний захід.

Тобто в цей період підозрюваним у процесуальному сенсі визнавалась особа, яка на підставах фактичних даних, що містились у кримінальній справі, залучалася до процесу актом допиту цієї особи як підозрюваного чи актом застосування до неї затримання чи запобіжного заходу. Отже, підозрюваний виступав як епізодична фігура і учасником процесу був тільки на стадії попереднього розслідування. Але ні в КПК 1922 р. ні в КПК 1927 р. не були визначені права та обов'язки підозрюваного, підстави та порядок його появи в процесі, ні деталізовано проведення його допиту.

05.06.1937 р. циркуляром Прокурора СРСР А. Я. Вишинського «Про підвищення якості розслідування» № 41/26 застосування в слідчій практиці терміна «підозрюваний», залучення та існування в процесі громадян як підозрюваних було заборонено [23]. Якщо щодо тієї чи іншої особи є дані, що вказують на вчинення злочину, — залучати цю особу до кримінальної відповідальності як обвинуваченого [24].

В Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1959 р. підозрюваний як учасник кримінального судочинства також не був зазначений, не були сформульовані підстави і порядок визнання особи підозрюваним, не визначались його суб'єктивні права і законні інтереси. І тільки 16.04.1984 р. в КПК УРСР була включена стаття 43¹ про підозрюваного.

Особа набуває статусу підозрюваного за результатами складання двох процесуальних актів: протоколу затримання та постанови про обрання одного з передбачених ст. 149 КПК запобіжних заходів до пред'явлення обвинувачення. За своїм процесуальним становищем підозрюваний є суб'єктом прав; суб'єктом обов'язків; особою, становище якої пов'язується із застосуванням заходів процесуального примусу; особою, показання якої є одним із джерел доказів у кримінальному процесі.

Отже, з'явлення підозрюваного серед учасників вітчизняного кримінального процесу обумовило досить гостру і тривалу наукову дискусію з цілої низки питань

(необхідність цього учасника, його ролі й функціонального призначення, правового становища, кола прав тощо), яка є й зараз актуальною і до якої приєдналися навіть фахівці із Західної Європи. Як зазначає італійський науковець Франческо Кальдероні у своєму коментарі до проекту Кримінального процесуального кодексу України, затверженому Підкомітетом Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права 21.05.2007 р.: «...коли йдеться про права, розрізнення між підозрюваним, обвинуваченим або підсудним робитися не повинно» [25]. Зрозуміло, певне коло прав у зазначених учасників кримінального процесу є однаковим, але повністю погодитися з такою позицією важко, оскільки їх правове становище є різним і права реалізуються залежно від етапу провадження у кримінальній справі, з його специфічними завданнями, процесуальною формою і засобами доказування.

Не вдаючись до дискусії навколо поняття підозрюваного, без ризику вийти під час полеміки стосовно його правового статусу за межі предмета даної статті, що обмежується лише становищем особи, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину, зазначимо, що ми дотримуємося тієї точки зору, що підозрюваним є особа, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину, а також особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого. Ми критично ставимося до пропозицій щодо розширення в законі поняття підозрюваного з тим, щоб надати процесуальний статус підозрюваного особам, які з'я-

вилися з повинною; щодо яких порушена кримінальна справа; відмовлено в порушенні кримінальної справи з nereабілітуючих особу обставин; закрито кримінальну справу з таких самих обставин без пред'явлення обвинувачення [26]. Від підозрюваного слід відрізнити особу, що підозрюється у вчиненні злочину, якою може бути будь-яка особа, стосовно котрої здійснюються інші (крім затримання і запобіжних заходів) заходи процесуального примусу або інші процесуальні дії, що зачіпають права і свободи цієї особи [27].

Практика свідчить, що саме на етапі виникнення підозри допускається дуже багато порушень прав та законних інтересів осіб. І причиною цього є недостатнє нормативне регулювання кримінально-процесуальної діяльності. Незважаючи на те, що закон постійно удосконалюється, прогалин у ньому ще дуже багато. Як вже зазначалося, у 1984 р. КПК був доповнений ст. 43¹ про підозрюваного, але поняття самої підозри вона не містить.

Підозра — це припущення стосовно суб'єкта злочину, імовірне пояснення щодо якихось фактів чи обставин. Якщо у дізнавача чи слідчого виникає підозра стосовно конкретної особи, то це не означає, що така особа стає підозрюваною у процесуальному сенсі. Офіційна об'ява про підозру може стати юридичним фактом, завдяки якому в дію запускається весь механізм реалізації прав та законних інтересів підозрюваного.

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що до ст. 43¹ Кримінально-процесуального кодексу України необхідно внести таке поняття, як підозра.

ПРИМІТКИ

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — Амстердам—Київ, 1996. — С. 6—9.
2. Яременко В. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / В. Яременко. — К., 2001. — Том I. — С. 173—185.
3. Максимейко Н. А. «Русская Правда» и литовско-русское право / Н. А. Максимейко. — К., 1904. — С. 13.
4. Статут Великого князства Литовского 1529 г.; [текстовый перевод и словарь-комментарий / под ред. К. И. Яблонской]. — Минск, 1960. — С. 165—171.
5. Статутъ Великого князства Литовского 1588 г. Нов. изд. Московскаго общества истории и древностей Россійскихъ. — М., 1857. — С. 154—157.
6. Святоцький О. Д. Адвокатура України : навч. посіб. / О. Д. Святоцький, М. М. Михеєнко. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 18.
7. Чайковський А. С. Дізнання та досудове слідство: історія і сучасність / А. С. Чайковський, С. В. Губар, В. А. Довбня. — К. : НАВСУ, 2004. — С. 43.
8. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. — М. : Госюриздат, 1950. — Ч. 1. — С. 301—303.
9. Кистяковский А. Ф. Общая часть уголовного судопроизводства / А. Ф. Кистяковский. — К. : Изд-во Семенко С., 2005. — С. 36.

10. Сиза Н. П. Суд і кримінальне судочинство в добу Гетьманщини / Н. П. Сиза. — К. : Українська видавнича спілка, 2000. — С. 49.
11. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрим судитися малоросійський народъ» / А. Яковлів. — Мюнхен, 1949. — С. 171.
12. Законодавство Петра I / под ред. А. А. Преображенского, Т. Е. Новицкой. — М. : Юрид. лит., 1997. — С. 795.
13. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпенца. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 391—392.
14. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / общ. ред., послесл., прим. А. В. Смирнова / И. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 37.
15. Российское законодательство X—XX в. : в 9 т. — М. : Юрид. лит., 1991. — Т. 8. Судебная реформа. — С. 12.
16. Устав уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. — Вып. I. — М., 1914. — С. 61—63.
17. Российское законодательство X—XX в. : в 9 т. — М. : Юрид. лит., 1991. — Т. 8. Судебная реформа. — С. 160.
18. Там само. — С. 145—146.
19. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Утв. ВУЦИК 13.09.1922 г. Издание офиц. — Х. : Изд-во Наркомюста УССР, 1922.
20. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. В редакції від 1927 р. Друге офіц. вид. — Х. : Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1928. — С. 26.
21. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. 1917—1954 гг. : сб. док. / под ред. С. А. Голунского. — М. : Госюриздат, 1955. — С. 63.
22. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Утв. ВУЦИК 13.09.1922 г. Издание офиц. — Х. : Изд-во Наркомюста УССР, 1922. — С. 16.
23. Белый Н. А. Процессуальное положение подозреваемого в уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. А. Белый. — УАВД. — К., 1994. — С. 33.
24. О повышении качества расследования: Циркуляр Прокуратуры СРСР от 05.06.1937 г. № 41/26 // Социалистическая законность. — 1937. — № 7. — С. 115—116.
25. Франческо Кальдерони. Коментар до Кримінального процесуального кодексу України. 1 жовтня 2007 р. — Мілан : Транскрайм, 2007. — С. 5.
26. Маланчук П. М. Функція захисту в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес» / П. М. Маланчук. — К. : КНУВС, 2008. — С. 11.
27. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України : навч. посіб. / за ред. Ю. М. Грошевого. — Х. : Право, 2002. — С. 116—117.

Мазур Оксана. Права лица, которое задержано по подозрению в совершении преступления: исторический анализ.

В данной статье исследуется возникновение прав лица, которое задержано по подозрению в совершении преступления, и их развитие в различных правовых источниках, начиная с XI ст. до наших дней. Также рассматривается понятие «подозрение» и возникновение в уголовном процессе такого участника, как подозреваемый.

Ключевые слова: *подозреваемый, права человека, исторический анализ.*

Mazur Oksana. Rights for a person which is detained on suspicion of commission of crime: historical analysis.

The origin of rights for a person which is detained on suspicion of commission of crime and their development in different legal sources since XI of century to our days is explored in this article. A concept «suspicion» and origin in criminal procedure of such participant is also examined, as suspected.

Key words: *suspected, human rights, historical analysis.*